

MORFOLOGIYA VA SINTAKSISNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

Lutfilloyev Shoxruxmirzo Sherzodzoda

Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi

shoxrucmirzo@icloud.com

+998915506131

Annotatsiya. *Mazkur maqolada morfologiya va sintaksisning tilshunoslikdagi o'rni, ularning o'zaro aloqadorligi hamda grammatik tizimdagi funksional ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda morfologik birliklarning sintaktik vazifalari, sintaktik tuzilmalarning morfologik ifodalanishi va ularning nutq jarayonidagi roli ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, turli lingvistik yondashuvlar asosida morfologiya va sintaksisning integratsiyalashgan tizim sifatidagi mohiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari ushbu ikki bo'limni kompleks o'rganish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *morfologiya, sintaksis, grammatik tizim, morfosintaksis, tilshunoslik, grammatik kategoriya, gap tuzilishi, sintaktik munosabat, til birliklari, funksional*

KIRISH

Til inson tafakkuri, bilimi va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi eng muhim kommunikativ tizim sifatida murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega. Har qanday til o'zining ichki qonuniyatlari, birliklari va ularning o'zaro munosabatlari orqali mavjud bo'lib, ushbu tizimni ilmiy asosda o'rganish tilshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biridir. Tilshunoslik doirasida tilning turli darajalari — fonetika, leksikologiya, morfologiya va sintaksis o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritadi. Shu jihatdan, morfologiya va sintaksis tilning grammatik qurilishini belgilovchi asosiy bo'limlar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Morfologiya tilning so'z shakllari tizimini, ularning grammatik kategoriyalarini, shakl va mazmun o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. U so'zlarning tuzilishi, ularning o'zgarish qonuniyatlari, affiksatsiya jarayonlari hamda grammatik ma'nolarni ifodalash usullarini tahlil qiladi. Sintaksis esa til birliklarining yuqori bosqichini tashkil etib, so'z va so'z birikmalarining gap tarkibida birlashuvi, ularning o'zaro munosabatlari, gap turlari va tuzilish modellarini o'rganadi. Shu sababli, morfologiya va sintaksis bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan ilmiy yo'nalishlar sifatida qoraladi.

Zamonaviy tilshunoslikda morfologiya va sintaksis alohida-alohida emas, balki yagona grammatik tizimning uzviy qismlari sifatida talqin etiladi. Chunki so'zlarning grammatik shakllari ularning sintaktik funksiyalarini belgilaydi, sintaktik qurilmalar esa o'z navbatida morfologik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, kelishik qo'shimchalari, zamon shakllari

yoki ko'plik kategoriyasi kabi morfologik vositalar gap tarkibida muayyan sintaktik vazifalarni bajaradi. Bu esa morfologik va sintaktik birliklarning o'zaro integratsiyalashgan holda faoliyat yuritishini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Morfologiya va sintaksis masalalari tilshunoslik tarixida eng muhim va ko'p tadqiq etilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohalar bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar qadimgi grammatik an'analardan tortib zamonaviy lingvistik nazariyalargacha uzluksiz rivojlanib kelmoqda. Morfologiya va sintaksisning nazariy asoslari dastlab an'anaviy grammatika doirasida shakllangan bo'lsa, keyinchalik struktur, generativ va funksional lingvistika yo'nalishlarida yanada chuqurlashtirildi. An'anaviy tilshunoslikda morfologiya asosan so'z turkumlari va ularning grammatik kategoriyalarini tasniflash bilan cheklangan. Masalan, A.A. Shaxmatov va F.F. Fortunatov kabi olimlar morfologik kategoriyalami formal belgilarga asoslangan holda o'rganganlar¹²⁴. Ularning ishlari morfologiyaning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga zamin yaratdi. Shu bilan birga, sintaksis masalalari ham gap tuzilishi va uning tarkibiy qismlarini aniqlash doirasida tadqiq etilgan.

XX asrda struktur tilshunoslik vakillari, xususan, L. Blumfield morfologiya va sintaksisni til tizimining formal elementlari sifatida ko'rib chiqdi¹²⁵. Struktur yondashuvda til birliklari o'zaro munosabatlar asosida tahlil qilinib, morfologik va sintaktik strukturalarning tizimliliigi asoslab berildi. Bu davrda morfologiya va sintaksis o'rtasidagi chegaralar aniqroq ajratilgan bo'lsa-da, ularning o'zaro bog'liqligi masalasi hali yetarli darajada ochib berilmagan edi. Keyingi bosqichda generativ grammatika nazariyasi doirasida morfologiya va sintaksisning o'zaro munosabatlari yangi nuqtai nazardan talqin qilindi. N. Chomsky tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada sintaksis markaziy o'rin egallab, morfologik birliklar sintaktik strukturalarning yuzaki ifodasi sifatida qaraldi¹²⁶. Bu yondashuv tilning chuqur va yuzaki strukturalari o'rtasidagi farqni aniqlash imkonini berdi va grammatik tizimni yanada kompleks tahlil qilishga olib keldi.

Zamonaviy lingvistika, xususan funksional va kognitiv yondashuvlar doirasida esa morfologiya va sintaksis o'zaro integratsiyalashgan tizim sifatida qaralmoqda. M. Hallidayning sistem-funksional grammatikasi til birliklarining kommunikativ vazifalariga e'tibor qaratib, morfologik shakllar va sintaktik qurilmalar nutq jarayonida qanday funksiyani bajarishini tahlil qiladi¹²⁷. Bu yondashuv tilni faqat formal tizim emas, balki ijtimoiy va kommunikativ hodisa sifatida o'rganishga imkon beradi. O'zbek tilshunosligida ham

¹²⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., 1941

¹²⁵ Bloomfield L. Language. – New York: Holt, 1933

¹²⁶ Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957

¹²⁷ Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 1994

morfologiya va sintaksis masalalari keng o'rganilgan. A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov kabi olimlar o'zbek tilining grammatik qurilishini tadqiq etib, morfologik va sintaktik birliklarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab berganlar¹²⁸. Ularning tadqiqotlarida morfologik kategoriyalarning sintaktik funksiyalari, shuningdek, gap tuzilishida grammatik vositalarning roli alohida yoritilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda morfologiya va sintaksisning tilshunoslikdagi o'rnini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv asosida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, tizimli tahlil metodi orqali morfologik va sintaktik birliklarning til tizimidagi o'zaro aloqadorligi o'rganildi, qiyosiy metod yordamida turli lingvistik yondashuvlar va nazariyalar taqqoslandi. Shuningdek, funksional tahlil metodi asosida grammatik birliklarning nutq jarayonidagi vazifalari aniqlanib, ularning kommunikativ ahamiyati yoritildi. Tadqiqot jarayonida real til materiallari, ilmiy adabiyotlar hamda mavjud lingvistik konsepsiyalar asosida tahlil olib borilib, umumlashtirish va interpretatsiya usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Morfologiya va sintaksis tilshunoslikning grammatik tizimini tashkil etuvchi asosiy bo'limlar bo'lib, ular til birliklarining shakliy va mazmuniy jihatlarini kompleks tarzda yoritadi. Morfologiya so'zning ichki tuzilishini, uning grammatik kategoriyalarini va shakllanish qonuniyatlarini o'rganar ekan, sintaksis ushbu so'zlarning nutq jarayonida birikishi, gap tuzilishidagi o'rni va o'zaro munosabatlarini tahlil qiladi¹²⁹. Shu jihatdan, bu ikki yo'nalish tilning grammatik asosini tashkil etib, bir-birini to'ldiruvchi va izohlovchi tizim sifatida namoyon bo'ladi. Morfologiya markaziy tushunchalaridan biri — grammatik kategoriya hisoblanadi. Son, kelishik, zamon, nisbat kabi kategoriyalar til birliklarining grammatik ma'nosini ifodalaydi va ular orqali so'zlar nutq jarayonida muayyan vazifani bajaradi¹³⁰. Masalan, otlarning kelishik shakllari sintaktik munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi, ya'ni ega, to'ldiruvchi yoki aniqlovchi vazifasini bajarishda aynan morfologik vositalar asosiy ahamiyatga ega. Bu esa morfologik birliklarning sintaktik funksiyalar bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Sintaksis esa tilning yuqori darajadagi tizimi sifatida so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni, gapning strukturaviy va semantik tashkilini o'rganadi. Gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, ularning o'zaro bog'lanish usullari, sintaktik konstruksiyalar va modellarning tahlili sintaksisning asosiy vazifalaridan biridir¹³¹. Shu bilan birga, sintaksis faqat formal

¹²⁸ G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1975

¹²⁹ Bloomfield L. Language. – New York: Holt, 1933

¹³⁰ G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1975

¹³¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., 1941

tuzilmani emas, balki gapning kommunikativ vazifasini ham hisobga oladi. Morfologiya va sintaksis o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik ayniqsa morfosintaktik hodisalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Morfosintaksis — bu morfologik shakllar va sintaktik funksiyalarning o'zaro uyg'unlashgan holdagi ifodasidir. Masalan, fe'l zamonlari nafaqat harakatning vaqtini bildiradi, balki gapning umumiy semantik tuzilishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, egalik qo'shimchalari subyekt va obyekt o'rtasidagi munosabatni aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi¹³². Zamonaviy tilshunoslikda morfologiya va sintaksisning o'zaro munosabati turli nazariyalar asosida izohlanadi. Generativ grammatika doirasida sintaksis markaziy o'rin egallab, morfologiya sintaktik strukturalarning yuzaki ifodasi sifatida qaraladi¹³³. Biroq funksional lingvistika bu ikki tizimni teng huquqli va o'zaro bog'liq elementlar sifatida talqin qiladi. Xususan, M. Halliday nazariyasiga ko'ra, grammatik birliklar nutq jarayonida kommunikativ ehtiyojlarga xizmat qiladi va ularning shakli hamda funksiyasi bir butun tizimni tashkil etadi¹³⁴.

O'zbek tilshunosligida ham morfologiya va sintaksisning o'zaro bog'liqligi keng o'rganilgan. Tadqiqotlarda grammatik shakllarning sintaktik vazifalari, gap tuzilishida morfologik vositalarning roli va ularning funksional xususiyatlari tahlil qilingan¹³⁵. Ayniqsa, kelishik kategoriyasi, fe'l shakllari va so'z tartibi masalalari o'zbek tilining sintaktik xususiyatlarini aniqlashda muhim omil sifatida qaraladi. Shuningdek, morfologiya va sintaksisning o'рни nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Til o'qitish jarayonida grammatik birliklarni to'g'ri tushuntirish, ularning nutqdagi qo'llanishini ko'rsatish va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda ushbu ikki bo'limning o'zaro bog'liqligini hisobga olish zarur¹³⁶. Bu esa tilni samarali o'rgatish va o'zlashtirishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, morfologiya va sintaksis tilshunoslikning o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan asosiy bo'limlari bo'lib, ular tilning grammatik tizimini yaxlit holda tashkil etadi. Morfologik shakllar sintaktik vazifalarni ifodalashda muhim vosita bo'lsa, sintaktik tuzilmalar ushbu shakllar orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, turli lingvistik yondashuvlar bu ikki sohaning o'zaro aloqadorligini turlicha izohlasa-da, ularning bir-birini to'ldiruvchi tizim ekanini tasdiqlaydi. Natijada, morfologiya va sintaksisni kompleks yondashuv asosida o'rganish tilning strukturaviy va funksional mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

¹³² Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent, 2010

¹³³ Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957

¹³⁴ Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 1994.

¹³⁵ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.

¹³⁶ Cook V. Second Language Learning and Language Teaching. – London, 2001

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bloomfield L. Language. – New York: Holt, 1933.
2. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.
3. Cook V. Second Language Learning and Language Teaching. – London, 2001.
4. G‘ulomov A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1975.
5. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 1994.
6. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent, 2010.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., 1941.